

**Inventariserend Archeologisch Veldonderzoek
van het plangebied 'Westflank-Laurentius',
gemeente Breda**

T.A. Goossens

Met bijdragen van

N. Prangma,
S. Ostkamp en
A. de Boer

**Archeologisch
Diensten Centrum**

Colofon

ADC Rapport 224

Inventariserend Archeologisch Veldonderzoek van het plangebied
'Westflank-Laurentius', gemeente Breda

Auteur: T.A. Goossens
Met bijdragen van: N. Prangma, S. Ostkamp en A. de Boer
In opdracht van: gemeente Breda
Basisontwerp: I Nacht IJs (Hans Blom) Amersfoort
Foto's en tekeningen: ADC, tenzij anders vermeld

© ADC, Amersfoort, februari 2004

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt
worden door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze dan ook
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgevers.

Het ADC aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend
uit de toepassing van de adviezen of het gebruik van de resultaten van dit onderzoek.

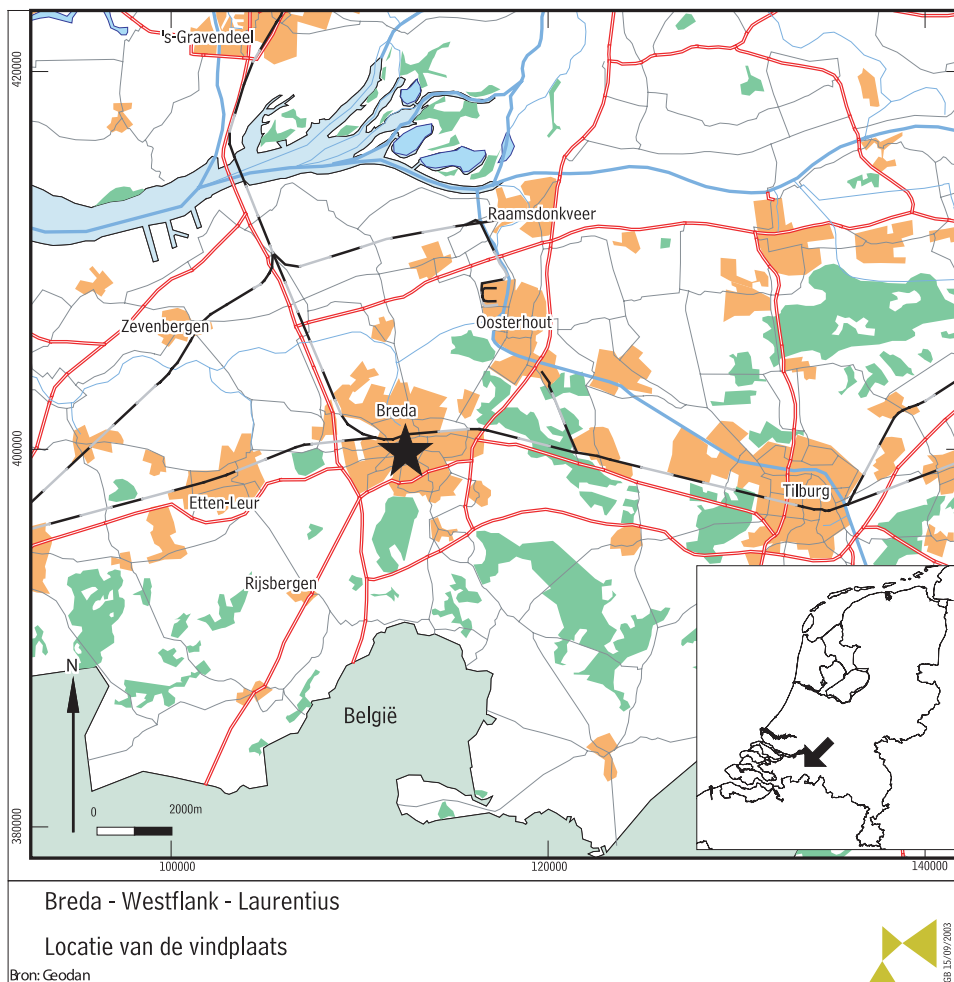
Autorisatie:
dr. A.A.A. Verhoeven

ISBN 90-5874-21-21

ADC-ArcheoProjecten
Tel 033-299 81 81
Nijverheidsweg-Noord 114
3812 PN Amersfoort
Fax 033-299 81 80
Email info@archeologie.nl

Inhoudsopgave

1	Inleiding	5
2	Vooronderzoek	7
3	Doel en methode van het onderzoek	9
4	Resultaten van het onderzoek	13
	4.1 Landschap en bodemopbouw	13
	4.2 Sporen en structuren	14
	4.3 Vondstmateriaal	18
	4.4 Conclusie	24
5	Waardering en advies	26
	Literatuur	27
	Lijst van Afbeeldingen	29
	Catalogus	31

Afb. 1

1 Inleiding

De gemeente Breda zal de komende jaren de westelijke randzone van de oude stadskern, ook wel bekend als de Westflank, herinrichten. Uitgangspunt van deze herinrichting is om oude waterloop van de rivier de Mark die in het verleden in deze Westflank stroomde, weer open te leggen.

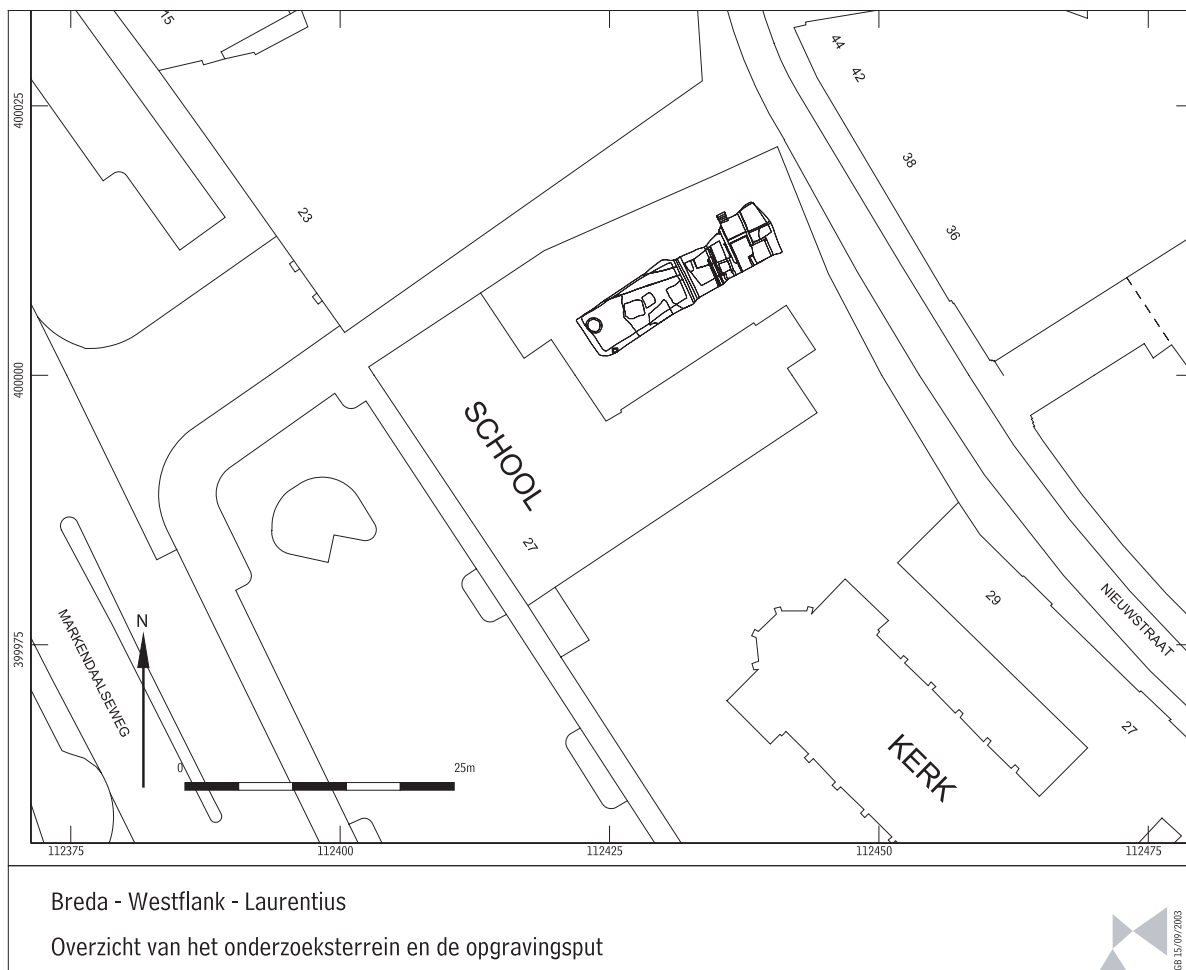
De herinrichting bestaat uit verschillende fasen. De eerste fase omvat het vernieuwen van de bebouwing langs de opnieuw aan te leggen waterloop. De Laurentius-locatie is hierin het eerste project (afb. 1).

Vooronderzoek heeft uitgewezen dat de archeologische verwachtingen in het plangebied hoog zijn.¹ Bij de geplande ingrepen kunnen dan ook archeologische waarden verloren gaan. De gemeente Breda heeft het Archeologisch Diensten Centrum (ADC) daarom opdracht gegeven om in het plangebied 'Westflank-Laurentius' een aanvullend Inventariserend Archeologisch Veldonderzoek (IVO) te verrichten om deze waarden in kaart te brengen en te waarderen.²

Het IVO bestond uit de aanleg en documentatie van een proefsleuf ter hoogte van de geplande ingrepen conform de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) (afb. 2). Leidraad was een Programma van Eisen (PvE), dat is opgesteld door de gemeente Breda.³

Het onderzoek is uitgevoerd in de periode 26 mei-2 juni 2003 door N. Prangsmas (veldarcheoloog), S. de Reu (veldtechnicus), H. Borstelaar (veldassistent) en A. de Boer (fysisch geograaf). De leiding van het project was in handen van T.A. Goossens.

1. Hessing 2000 en Oudhof 2002.
2. Voorheen Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO). In de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie is deze term vervangen door IVO.
3. PvE Aanvullend Archeologisch Onderzoek Westflank- Locatie Laurentius, opgesteld door de gemeente Breda, d.d. 28-10-2002.

ADMINISTRATIEVE GEGEVENS VAN DE VINDPLAATS:

Provincie:	Noord-Brabant
Gemeente:	Breda
Plaats:	Breda
Toponiem:	Westflank-Laurentius
Gemeentecode en jaartal:	BREA-03
Onderzoeksmeldingsnummer:	4235
Centrumcoördinaten:	112,430/400,010
Kaartblad:	44D
Periode:	Late Middeleeuwen-Nieuwe Tijd
ADC-projectnummer:	3860000

2 Vooronderzoek

De gemeente Breda heeft in het kader van de geplande herinrichtingswerkzaamheden een bureau-onderzoek uit laten voeren door Vestigia.⁴ De locatie op de voormalige oever van de Mark maakt het terrein tot een belangrijk onderzoeksgebied.

Langs de oever van de Mark is in de vroege 12^e eeuw de prestedelijke nederzetting van Breda ontwikkeld vanuit een verspreide bewoning of een samengroei van afzonderlijke bewoningskernen.⁵ Langs de voormalige Mark zijn op verschillende plekken in Breda sporen en/of vondsten ontdekt uit de vroege 12^e eeuw:⁶ met name in het noordwesten en het zuiden. Het plangebied zit tussen deze zones ingeklemd; tot op heden zijn hier geen aanwijzingen gevonden voor bewoning.

In deze bewoningsperiode lag de oever van de Mark veel meer oostelijk, ongeveer ter hoogte van de lijn Nieuwstraat-Visserstraat. De scheidslijn tussen water en land was toen nog grillig. Pas in de loop van de 13^e eeuw werd deze lijn vastgelegd, toen de mens het landschap stelselmatig ging inrichten met de aanplemping en beschoeiing van de rivieroever, de aanleg van ontginningsloten en de eerste omwalling. De periode van grote infrastructurele werken kenmerkte zich door een explosieve bloei voor Breda met als hoogtepunt de verlening van stadsrechten in 1252.⁷ De bloei zette zich in de 14^e eeuw voort. Breda kreeg in de loop van deze eeuw een steeds sterkere centrale functie als regionale marktplaats. De stad is vanaf 1333 versterkt met stadsmuren en poorten.⁸ Dankzij historische archieven kunnen we de eerste bewoners in de omgeving van het onderzoeksgebied identificeren: de eerste bewoning valt samen met de aanleg van het eerste wegdeel van de Nieuwstraat, toen nog bekend als de 'Steenbrugstraat', ten zuidoosten van het plangebied (afb. 3). De bewoning was ingeklemd tussen de toenmalige Mark (ter hoogte van de huidige Markendaalseweg) aan de zuidzijde, de Nieuwstraat aan de noordzijde en de Waterstraat aan de oostzijde.⁹ In de 13^e-14^e eeuw hebben hier onder andere de families gewoond van een rentmeester, een schepen en een huizenbezitter. Het beroep van de eigenaars duidt op de status van de buurt. De status van deze en andere buurten in Breda zou alleen maar stijgen in 1350 met de komst van de nieuwe heer van Breda uit Holland: Jan van Polanen. Dankzij zijn gevolg van invloedrijke vrienden en zijn vele connecties steeg het aantal lokale edelen sterk. De historische bronnen wijzen ten oosten van het plangebied dan ook op een uitbreiding van de bewoning met hofhuizen van de adel. Belangrijke patriciërsfamilies hebben hier een aantal opeenvolgende generaties lang gewoond in de 15^e en 16^e eeuw.¹⁰

De 'Steenbrugstraat' krijgt pas de uiterlijke kenmerken van zijn 16^e eeuwse naamsopvolger de 'Nieuwstraat' bij de verlenging van de straat in noordwestelijke richting. Hierbij werd een brug aangelegd over de Mosselkreek, toen nog bekend als de 'Cruykvaert'. Volgens Van Hooydonk vond deze uitbreiding pas in 1498 plaats.¹¹ De Nieuwstraat kruist sindsdien de Tolbrugstaat. Langs deze laatste straat bevonden zich de burgerhuizen. De tuinen van enkele burgerhuizen - onder andere 'de Rooy Poort' van molenaarsfamilie Ruysenaars en het huis 'de Tuimelaer'- aan de Tolbrugstraat strekten zich in zuidoostelijke richting uit tot over de 'Cruykvaert'. Mogelijk reikten de tuinen tot aan of zelfs over het huidige plangebied. Volgens Van Hooydonk verhinderden deze tuinen de aanleg van nieuwe woningen tot in de 16e eeuw. De tuinen hebben vermoedelijk zelfs verhinderd dat één van de patriciërsfamilies - de Nedervennes - haar bezit in westelijke richting kon uitbreiden tot aan de vaart.¹²

De archieven lijken erop te wijzen dat het onderzoeksgebied zich in de 14e-16e eeuw in de bufferzone bevond tussen de rijke bewoning langs de Mark in het zuidoosten en de burgerbewoning langs de Tolbrugstraat in het noorden.

4. Oudhof 2002.

5. Mondelinge mededeling L.J.J. de Kievith, coördinator informatiebeheer archeologie (gemeente Breda).

6. Mondelinge mededeling L.J.J. de Kievith, coördinator informatiebeheer archeologie (gemeente Breda).

7. Oudhof 2002.

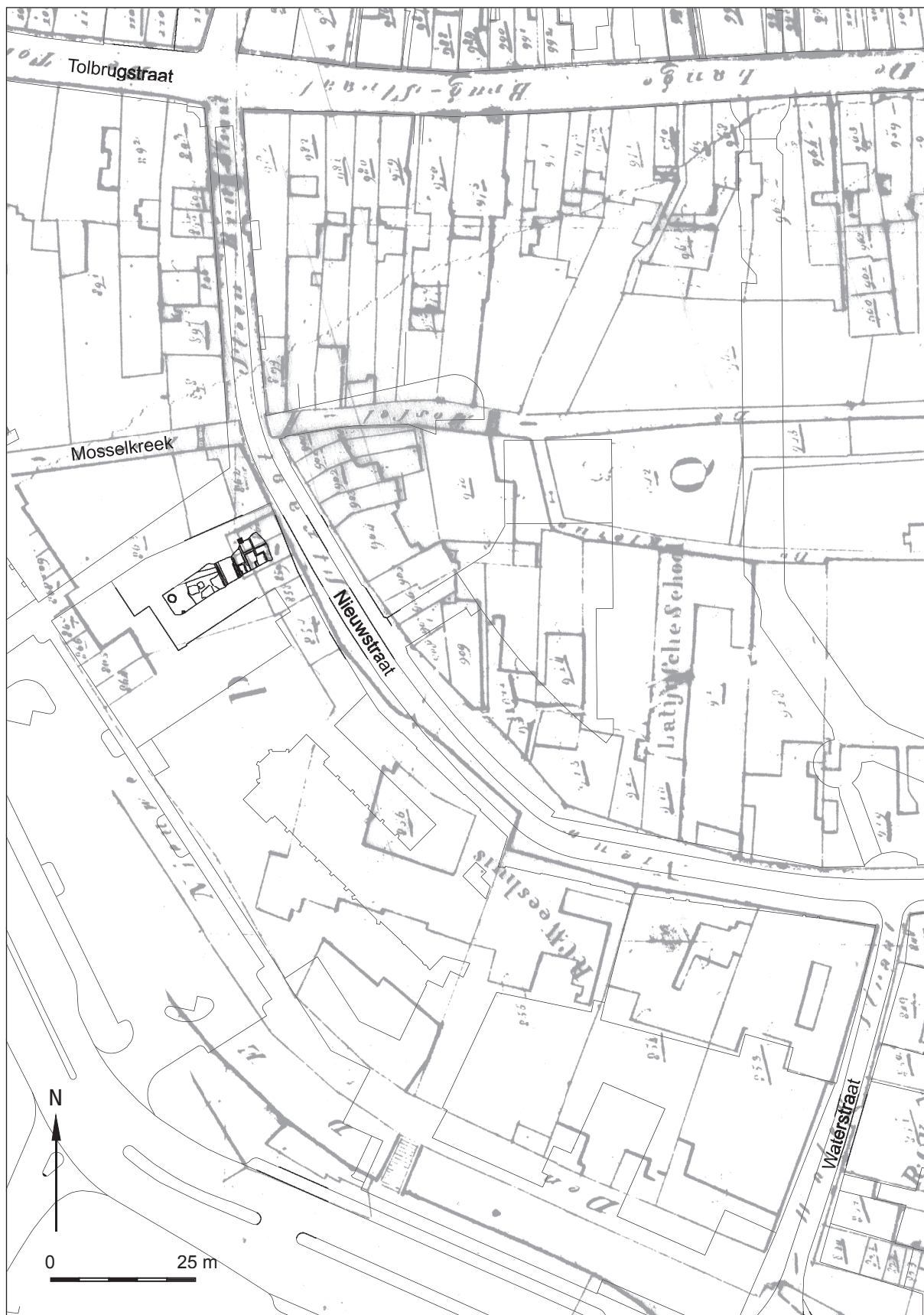
8. Oudhof 2002.

9. Van Hooydonk 1998a.

10. Van Hooydonk 1998a.

11. Van Hooydonk 1998a, 45.

12. Van Hooydonk 1998a, 45 en b, 81.

Afb. 3. Breda Westflank-Laurentius. Projectie van opgravingsput en sporen op het kadastrale minuutplan (detail) uit 1824.

3 Doel en methode van het onderzoek

DOEL

Vooronderzoek van Vestigia uit 2000 en 2002 heeft aangetoond dat de archeologische verwachting voor het plangebied 'Westflank-Laurentius' hoog is.¹³ Het doel van het IVO is het aanvullen en toetsen van het verwachtingsmodel van dit vooronderzoek. Het onderzoek dient middels waarnemingen in het veld (extra) informatie te vergaren over de bekende of verwachte archeologische waarden in het plangebied conform de richtlijnen van de KNA en het PvE.¹⁴ Dit omvat de aan- of afwezigheid, aard, karakter, omvang, datering, gaafheid, conservering en de relatieve kwaliteit van de archeologische waarden. Het kader waarbinnen het onderzoek valt, is tweeledig:

- Het onderzoeken van het natuurlijk milieu van de rivier de Mark en de Mosselkreek.¹⁵
- Een duidelijk beeld vormen van de bewoningsgeschiedenis van de vroeg-stedelijke (13^e eeuwse) bewoningskern en de ontwikkeling en aard van de latere 15^e eeuwse huizen langs de Nieuwstraat.

Tenslotte dient het IVO de archeologische bevindingen te waarderen om tot een advies te komen voor de opdrachtgever over de verdere archeologische begeleiding van het inrichtingsproject. Het waarderingsproces vindt plaats in drie stappen:¹⁶

1. Waardering op basis van belevingsaspecten

In deze stap wordt de vindplaats gewaardeerd op twee criteria die van belang zijn voor de belevingswaarde:

- A. Schoonheid: esthetisch-landschappelijke waarde van een archeologische monument, die in de zichtbaarheid van het monument tot uiting komt.
- B. Herinneringswaarde: 'herinnering' die het archeologisch monument oproept over het verleden.

2. Waardering op basis van fysieke criteria

Deze waardestelling vindt plaats aan de hand van de twee criteria:

- A. Gaafheid: mate waarin de vindplaats ruimtelijk (horizontaal) en stratigrafisch nog intact is.
- B. Conservering: mate van conservering van de artefacten en het organisch materiaal van de vindplaats.

3. Waardering op basis van inhoudelijke criteria

In deze stap worden vindplaatsen gewaardeerd op wetenschappelijk belang. Dit belang wordt gemeten aan de hand van vier criteria:

Indien blijkt dat de vindplaats op grond van de fysieke kwaliteit behoudenswaardig blijkt, volgt tenslotte een waardering van de inhoudelijke kwaliteit en de vaststelling van de belevingswaarde van de vindplaats in relatie tot het omringende landschap en de archeologische regio. Criteria bij deze kwalitatieve waardering zijn:

- A. Zeldzaamheidswaarde: mate waarin een bepaald type vindplaats schaars is (of is geworden) voor een periode of in een gebied.
- B. Informatiewaarde: betekenis van de vindplaats als bron van kennis over het verleden.
- C. Context- of ensemblewaarde: meerwaarde die aan een vindplaats wordt toegekend op grond van de mate waarin sprake is van een archeologische context en van een landschappelijke context.
- D. Representativiteit: mate waarin een bepaald type monument karakteristiek is voor een periode, dan wel een gebied.

De bundeling van de fysieke, de kwalitatieve en de belevingswaardering maakt een advies mogelijk omtrent het verdere beheer van de vindplaats. Indien de vindplaats behoudenswaardig is, volgt tevens een selectievoorstel voor vervolgonderzoek.

METHODE

Het IVO moet de voornoemde vraagstellingen beantwoorden. Voor de uitvoering van het IVO dient men de minst destructieve methode te kiezen conform de richtlijnen van de KNA. Booronderzoek is non-destructief. Een aanvullend booronderzoek lag echter toch niet voor de hand, omdat deze veldmethode een aantal beperkingen kent op vindplaatsen (met muurwerk) in de stadskern zoals 'Westflank-Laurentius'. Daarom is in het PvE gekozen voor een veldmethode van proefsleuven. Proefsleuven zijn weliswaar destructiever, maar zij verschaffen des te meer inzicht in de archeologische waarden van het terrein om de vraagstellingen van het onderzoek te kunnen beantwoorden. Het ADC heeft het plangebied 'Westflank-Laurentius' onderzocht middels één ZW-NO gerichte proefsleuf van 5 x 20 m (afb. 2). De put ligt in het tracé van de geplande infrastructuur. Op deze wijze is het gehele plangebied ten minste eenmaal doorsneden op in de toekomst te verstoren trajecten en is tegelijkertijd een goed beeld verkregen van de aanwezige archeologische resten. De put ligt haaks op de voormalige Mark.

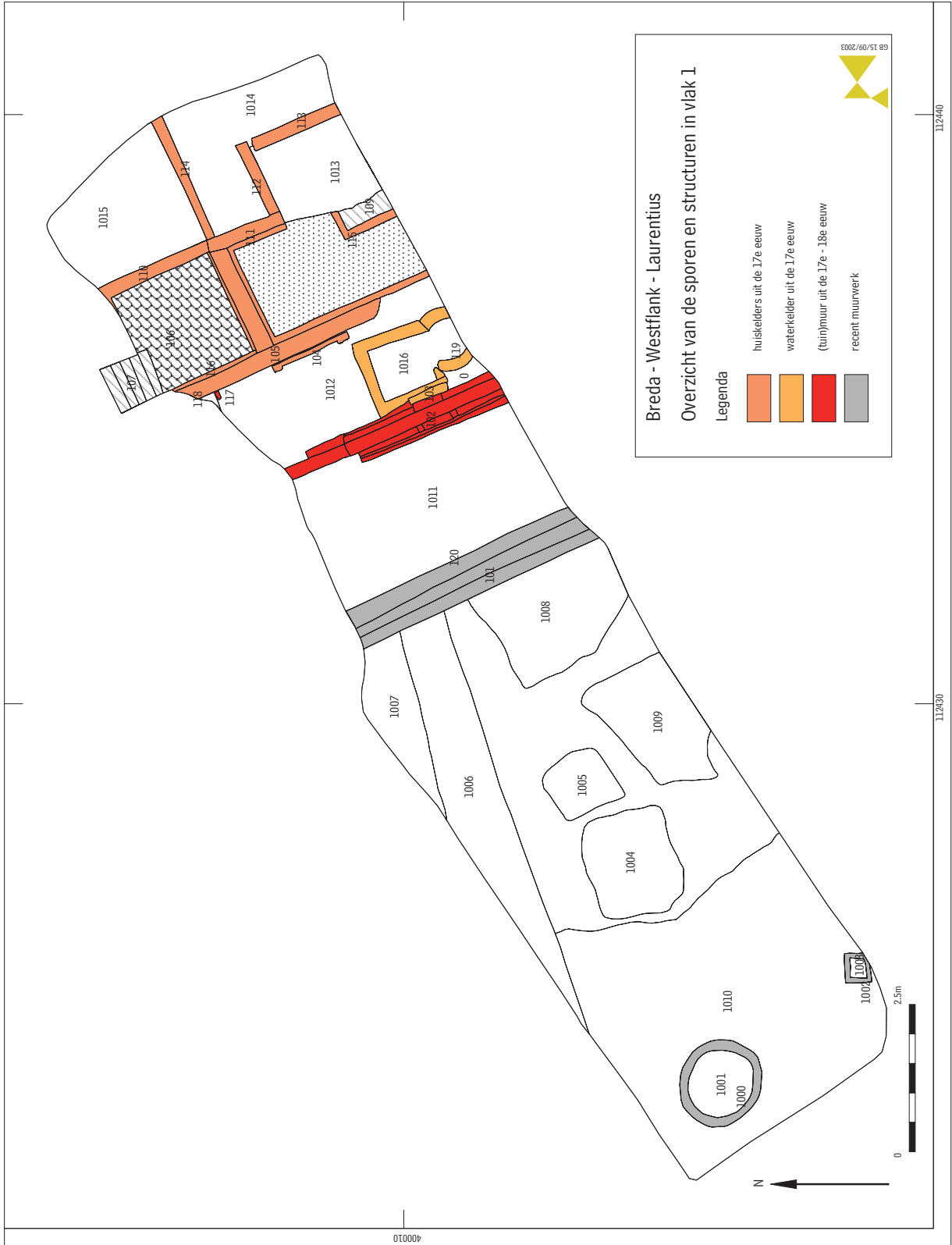
De put is verdiept met een graafmachine. Het onderzoek is uitgevoerd in twee vlakken. Het eerste opgravingsvlak is aangelegd op het eerste leesbare sporenniveau met muurwerk onder het pakket van de bouwvoor en de meest recente ophogingslagen. Het vlak ligt tussen 1,8 m + NAP in het

13. Hessing 2000 en Oudhof 2002.

14. PvE Aanvullend Archeologisch Onderzoek Westflank- Locatie Laurentius, opgesteld door de gemeente Breda, d.d. 28-10-2002.

15. In het PVE is veel aandacht voor de oude waterloop van de Mosselkreek. Kort voor het IVO heeft de opdrachtgever echter laten weten, dat deze waterloop buiten het plangebied moet hebben gestroomd.

16. Conform de KNA inzake Inventariserend Veldonderzoek.

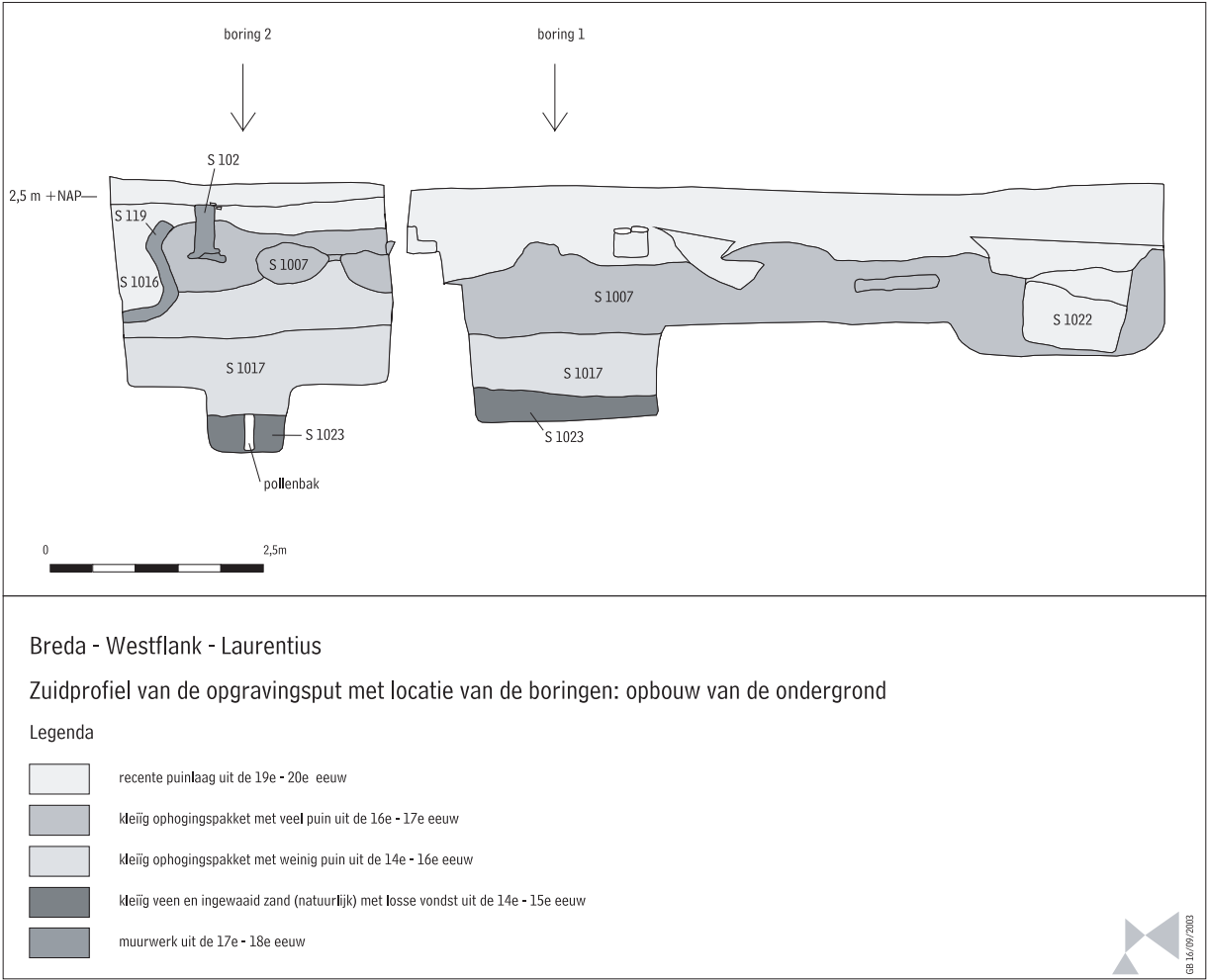
Afb. 4

Afb. 5

zuidwesten en 2,3 m + NAP in het noordoosten. Op dit eerste niveau zijn enkel sporen en structuren aangetroffen uit de Nieuwe Tijd. Met een schop zijn delen opgeschaafd die met de graafmachine minder goed bereikbaar waren. Vervolgens zijn de grondsporen aangekrast, is het vlak gefotografeerd, getekend en is de vlakhoogte opgemeten ten opzichte van het NAP (afb. 4). Gezien de afwezigheid van de beoogde laatmiddeleeuwse sporen en structuren op vlak 1 is besloten de put lokaal verder te verdiepen. Een verdere verdieping zou bovendien inzicht geven in de bodemopbouw van de vindplaats en in het milieu van de rivier de Mark op deze locatie. De proefsleuf is tussen het voornoemde muurwerk verdiept. Het tweede vlak schommelt rond 0,6 m + NAP. Op dit niveau zijn een beerput en een kuil/put uit de Nieuwe Tijd gevonden (afb. 5). Sporen uit de Late Middeleeuwen bleken wederom te ontbreken. Na het verdiepen zijn de grondsporen van vlak 2 aangekrast, is het vlak gefotografeerd, getekend en is de vlakhoogte opgemeten ten opzichte van het NAP. Het ingesloten vondstmateriaal van de vlakken is verzameld per spoor. Op verzoek van de gemeente Breda is al het muurwerk genummerd vanaf spoor 100; vullingen en lagen vanaf spoor 1000. De vondstnummers komen overeen met het contextnummer oftewel het spoornummer, waaruit de vondsten zijn verzameld.

Tenslotte is het oostelijk lengteprofiel van de put gedocumenteerd onder begeleiding van een fysisch geograaf (afb. 6). Aanvullend zijn hier twee boringen in de bodem van de put gezet. Het doel was enerzijds de opbouw en de gaafheid van de bodem vast te leggen en anderzijds tot een reconstructie van het milieu van de Mark te komen op deze locatie (zie 4.1). Gezien de laatste doelstelling is tevens een pollenbak geslagen in het profiel, in de top van de natuurlijke veenondergrond. Analyse van de pollenbak maakt (in de toekomst) een reconstructie mogelijk van de landschaps-geschiedenis langs de rivier de Mark.

Afb. 6

4 Resultaten van het onderzoek

4.1 Landschap en bodemopbouw - A. de Boer

Regionaal landschappelijk kader

Het onderzoeksterrein is gelegen in Westelijk Noord-Brabant. Het gebied wordt gekenmerkt door het voorkomen van fijnzandige of kleiige pleistocene afzettingen van de Kedichem en Tegelen Formatie onder een maximaal enkele meters dik pakket eolische afzettingen (dekzand) van de Twente Formatie (50.000 tot 10.000 jaar oud).¹⁷ De beekdalen in deze gebieden kunnen zijn ingesne- den tot in de bovenste kleilaag van deze afzettingen stammend uit het Waalien (ca. 1 miljoen jaar oud).

Breda bevindt zich in het stroomgebied van de Mark. Breda is het punt waar verschillende beken samenstromen. Van west naar oost zijn dat de Bijloop, de Weerij, de Boven Mark, de Bavelse Leij, en de Molen Leij; de Weerij en de Boven Mark zijn hiervan de grootste. Ter hoogte van Terheijden verlaat de Mark het Noord-Brabantse dekzand gebied en stroomt de kustvlakte in. Het natuurlijk verval verminderd hier van ca. 1m/km in het dekzandgebied, naar enkele cm/km in de kustvlakte. Nabij Oudenbosch stroomt de Mark in de Dintel.

Lokaal landschappelijk kader

Het opgravingsterrein ligt tussen de Markendaalseweg en de Nieuwstraat in waar deze verbonden zijn door middel van de Mosselkreek. De huidige Markendaalseweg ligt ongeveer in het oorspronke- lijke dal van de Boven Mark. Nabij het opgravingsterrein wordt het samenstroompunt van de Boven Mark en de Weerij gesitueerd.¹⁸ Oudhof veronderstelt dat de Mosselkreek een zijtak is van de Mark en later is gekanaliseerd voor een verbeterde afwatering van het laag gelegen gebied langs het beekdal. Het opgravingsterrein ligt op de oostelijke oever van de beek. Verwacht wordt dat de geul van de beek zich sinds haar ontstaan in westelijke richting heeft verlegd.

Noordoostelijk van deze oever wordt de oudste kern van de stad Breda gesitueerd (vroege 12^e eeuw).¹⁹ Het onderzoeksterrein is waarschijnlijk twee eeuwen later bewoond geraakt.²⁰

In de directe nabijheid van het onderzoeksterrein zijn twee profielwanden gedocumenteerd.²¹ Ten noordwesten (ongeveer 60 m) van de opgraving betreft het een oost-west georiënteerd 15 m lang profiel (A) waarin tussen 0,2 m + NAP en 1,5 m - NAP dekzand met daarop een veenpakket is aangetroffen zonder ontwikkeld bodemprofiel. In het westelijke deel van het profiel zijn beekdal afzettingen aangetroffen. Ten zuiden (ongeveer 100 m) van de opgraving betreft het een 5 m lang noord-west georiënteerd profiel (B) waarin op 1,8 m + NAP podzollbodems zijn aangetroffen in dekzand.

Waarnemingen in de opgravingsput

METHODIEK

Op maandag 2 juni is de opgravingslocatie bezocht. Samen met de veldarcheoloog is de zuidelijke profielwand bestudeerd. Aanvullend zijn twee boringen in de bodem van de put gezet. De bodem- textuur en archeologische indicatoren zijn beschreven volgens SBB 5.1 van het NITG-TNO²² waarin onder andere de standaard classificatie van bodemonsters volgens NEN5104²³ wordt gehanteerd. De boringen zijn uitgevoerd met een 3 cm guts.

Op verzoek van de opdrachtgever is het veen bemonsterd door het slaan van een pollenbak van 50 x 0 x 10 cm met de bovenkant op 0,4 m - NAP.

Resultaten

De resultaten van de profielopnames zijn weergegeven in tabel 1. In de profielwand was vrijwel alleen een antropogeen ophogingspakket zichtbaar bestaande uit siltige en zandige kleien met veel puin (afb. 6). Deze zijn niet nader beschreven in het aardwetenschappelijk onderzoek. Het ophogingspakket wordt naar onderen toe humeuzer en gaat op ca. 0,5 m - NAP over in vrijwel ongestoord veen met zandige of kleiige bijmenging op verschillende niveaus. Tussen 1,5 m - NAP en 1,9 m - NAP gaat het veen over in doorgroeid kalkloos zand (matig fijn). Een podzollbodem is hier niet in aangetroffen.

Het aangetroffen zand is vermoedelijk dekzand van de Twente Formatie daar er geen sedimentaire gelaagdheid is aangetroffen die duidt op stromend water en het materiaal kalkloos is. Niettemin is niet uit te sluiten dat het beekdal afzettingen zijn omdat het klastische sediment van dergelijke beken uit de regio afkomstig moet zijn, en dat is in dit geval hoofdzakelijk dekzand. Uitgaande van de

17. Berendsen 1997, 218.

18. Oudhof 2002.

19. Mondelinge mededeling L.J.J. de Kievith, coördinator informatiebeheer archeologie (gemeente Breda).

20. Oudhof 2002.

21. Documentatie uit archief Breda.

22. Bosch 2000.

23. Nederlands Normalisatie-instituut 1989. NEN 5104. Normcommissie 351 06 Geotechniek, classificatie van on- verharde grondmonsters, Delft.

veronderstelling dat het materiaal dekzand betreft, kan een vergelijking worden gemaakt met de twee nabij gelegen gedocumenteerde profielen. Hierin is ook dekzand aangetroffen. De diepte van het dekzand in het noordelijk profiel A nabij de beekdalafzettingen komen het meest overeen met de waarnemingen bij deze opgraving (daar 1,5 m - NAP; hier 1,5 m tot 1,9 m - NAP). Mede omdat ook hier geen bodemprofiel is aangetroffen duidt dit er op dat het opgravingsterrein zich in een voormalig beekdal bevindt. Of dit het beekdal is van de Boven Mark, of van een zijbeek (Mosselkreek) kan op basis van de beschikbare informatie niet worden vastgesteld.

Het bovengelegen veen zal hebben gegroeid toen de stroomdraad van de beek zich zover naar het westen had verlegd dat het buiten de directe invloed van het stromende water kwam te liggen maar wel zeer nat bleef. Kwelwater van nabij gelegen hogere dekzandruggen zal hebben bijgedragen aan de vernatting. Periodieke overstromingen waarbij de beek buiten zijn bedding is getreden zal hebben gezorgd voor kleiige en zandige lagen in het veen. Inwaaiing van zand van nabijgelegen akkers en droge oevers heeft ook bijgedragen aan de zandige veenlagen. Naarmate het gebruik van het veengebied is toegenomen, wellicht mede mogelijk gemaakt door ontwatering via de Mosselkreek, is de top van het veen opgehoogd en verstoord door menselijk handelen. Ontwatering heeft ongetwijfeld bijgedragen aan klink van het veen; mogelijk heeft het oorspronkelijk oppervlak gelegen op een niveau vergelijkbaar met het huidige maaiveld en heeft men geprobeerd door middel van ophogingslagen een relatief stijgende grondwaterspiegel te compenseren.

4.2 Sporen en structuren - N. Prangma

Inleiding

De opgravingsput van 20 x 5 m ligt haaks op de Nieuwstraat en beslaat vrijwel de gehele lengte tussen de straat en de kelder van het gesloopte schoolgebouw (afb. 2). Ongeveer halverwege de put ligt een recente muur (spoor 101) op een betonnen fundering (spoor 120) dwars in de put (afb. 4). Ten oosten van deze muur zijn de overige muur- en vloerresten (spoor 103-118) gevonden; ten westen ervan zijn uitsluitend twee recente betonnen putten (spoor 1000-1003) gevonden, die vermoedelijk bij het terrein van de school hebben gehoord. In het westelijke deel zijn verder onder een laag recente ophogingen van ca. 1 m dikte ophogingslagen gevonden daterend uit de 14e tot en met 17e eeuw (afb. 6). In deze lagen zijn diepe sporen ingegraven met een vulling van baksteenpuin. Uit één daarvan (spoor 1022) komt aardewerk uit de 17e/18e eeuw. De ophogingen (spoor 1007 en 1017) zijn samen ca. 1,80 tot 1,90 m dik (0,20 m - NAP tot 1,68 m + NAP). Onder de ophogingen ligt veen met ingewaaid zand. In het uiterste westen van de put is in een kijkgat geconstateerd, dat in de top van het veen losse brokken baksteen zitten.

Ten oosten van de recente muur is de opbouw van de lagen vergelijkbaar. De recente ophogingen zijn hier ca. 0,70 m dik en de 14^e tot en met 17^e-eeuwse ophogingen (spoor 1007 en 1017) zijn ca. 2,40 dik (0,42 m - NAP tot 2,08 m + NAP). Het veen onder de ophogingen bevat ingewaaid zand en vertoont een vaag donker niveau op ca. 0,62 m - NAP. Enkele kleine scherfjes grijs aardewerk uit dit niveau (spoor 1023) hebben een middeleeuwse ouderdom.

Put 1-vlak1

Aan de straatzijde kwamen bij het uitgraven van de put al snel resten van muren te voorschijn onder het zand met puinresten van de sloop (afb. 7).

Muren met de spoornummers 105, 108, 109, 110, 111, 112, 113 en 116 vormen twee kelders gescheiden door het muurwerk van spoor 108. De bovenkant van de muren ligt op ca. 2,35 m + NAP; alleen de top van spoor 110 ligt wat dieper: op 2,18 m + NAP. De muren zijn opgebouwd uit gele en oranje-gele IJsselstenen van 16 x 8 x 4 cm met soms een meer roze gloed. In beide kelders zijn de muren glad afgewerkt met een stuc laag.

De noordelijke kelder is 1,85 x 1,80 m en heeft een vloer van vierkante (22,5 x 22,5 cm) rode plavuizen op 1,38 m + NAP. In de noordwesthoek van de kelder is de trap (spoor 107) bewaard gebleven (afb. 8). Deze is gemaakt van baksteen en zeer afgerond en uitgesleten door het gebruik. De kelder is opgevuld met schoon zand. De zuidelijke muur (108) heeft op 1,75 m + NAP een verspringing van 5 cm breedte die aan de bovenkant schuin van de muur afloopt.

De zuidelijke kelder is niet geheel uitgegraven. Vermoedelijk loopt de kelder nog iets naar het zuiden door buiten de opgravingsput. De kelder is L-vormig. Het gedeelte dat bijna tot op de vloer is uitgegraven is ca. 1,60 x 2,80 m en wordt omsloten door de muren 105, 108 en 111. De vloer is hard, maar de aard van de vloer kon niet vastgesteld worden door snel stijgend grondwater. De vloer ligt op ca. 0,75 m + NAP. Het niet uitgegraven gedeelte tussen muur 112 en 113 meet ca. 1,40 x 1,65 m of meer. De kelder is geheel met puin opgevuld. Aan de zuidzijde is een deel van de trap bewaard gebleven (spoor 109). Ook deze trap is sterk afgesleten en bovendien deels weggebroken. De onderste trede ligt minimaal 0,60 m boven de vloer van de kelder, een erg grote stap. Van de westelijke muur, 105, is aan de zuidkant van de put een stuk weggebroken bij de aanleg van een rioolbuis in de 20^e eeuw.

boring	datum	Z (m NAP)	X (m RD)	Y (m RD)	methode	bovendiepte	onderdiepte	bovendiepte NAP	onderdiepte NAP	textuur	mediaan	organische stof gehalte	kleur	or	Ca	Fe	Mn	PO4	HK	geologische interpretatie	overig
1	ma 2 juni 2003	2,61	112432	400006	PROF	0	280	261	-19	NBE											OPG
					PROF	280	315	-19	-54	Vz1			grbr		1						OPG
					G3	315	355	-54	-94	Vkm			br		1						
					G3	355	365	-94	-104	Vk3			grbr		1						
					G3	365	395	-104	-134	Vkm			br		1						
					G3	395	405	-134	-144	Vz3			grbr		1						INZ1, HES1
					G3	405	415	-144	-154	Vkm			br		1						
2	ma 2 juni 2003	2,6	112435	400008		415	455	-154	-194	Zs1	MF		lbrgr		1						dekzand
					PROF	0	270	260	-10	NBE											OPG
					G3	270	330	-10	-70	Vk1			dgrbr		1			2			OMG
					G3	330	380	-70	-120	Vkm			br		1						PL1
					G3	380	410	-120	-150	Vk3			grbr		1						PL1
					G3	410	440	-150	-180	Vkm			br		1						
					G3	440	450	-180	-190	Vz3			grbr		1						
					G3	450	460	-190	-200	Zs1	MF	h3	lbrgr		1						dekzand
					G3	460	470	-200	-210	Zs1	MF		lbrgr		1						guts loopt leeg

Tabel 1. Boorgegevens, Breda Westflank-laurentius.

Afb. 7. Breda Westflank-Laurentius. Muurwerk uit de Nieuwe Tijd blootgelegd aan de Nieuwstraat.

Beide kelders horen, gezien het baksteenformaat en datering van de onderliggende ophogingslaag, bij een huis, dat vermoedelijk in de 17^e eeuw is gebouwd. Mogelijk hoort ook spoor 114, dat is gebouwd van dezelfde stenen, bij dit huis. Als we put en sporen projecteren op het kadastrale minuutplan uit 1824 dan lijken de kelders onderdeel te maken van nummer 860 en 861 (afb. 3).

Achter het huis zijn nog enige stenen structuren gevonden (afb. 4). Een deel van deze structuren is net als de keldermuur, verstoord door de rioolbuis uit de 20^e eeuw. Direct tegen de achtermuur van de kelders is een restant van een stenen bouwsel overgebleven. Het is een halfsteens muurtje van 1,40 m lengte met aan beide zijden een aanzet tot een dwarsmuur (spoor 104). Het is gebouwd uit dezelfde stenen als de keldermuren, gele, lichtoranje of rozige IJsselstenen van 16 x 8 x 4 cm. Tussen spoor 104 en 105 is een laag mortel aangebracht. Aan de binnenzijde is de muur enigszins aangesmeerd met mortel. Deze structuur stamt mogelijk uit dezelfde tijd als de kelders, de functie is onduidelijk.

Afb. 8. Breda Westflank-Laurentius. Huis-kelder met trap.

Afb. 9. Breda Westflank-Laurentius. Resten van een waterput/waterkelder.

Pal ten zuiden van spoor 104 ligt een structuur bestaande uit een vierkant (spoor 103) en een cirkel (spoor 119), die met elkaar zijn verbonden (afb. 9). De structuur is gebouwd van gele, lichtoranje of rozige bakstenen van 16 x 8 x 4 cm. In het ronde deel zijn de stenen soms 1,5 tot 2 cm langer. De mortel is gelig en in het ronde deel ook vrij hard. De binnenzijde is bestreken met mortel.

Het vierkante deel van ca. 0,90 x 1,00 m heeft een tongewelf gehad, waarvan alleen de aanzet aan de westzijde bewaard is gebleven. De andere kant is door de rioolbuis verstoord. Het rechtopgaande deel van de muur ligt tussen 0,98 en 1,92 m + NAP; daarboven ligt het gewelf. De aanzet tot het gewelf wordt gevormd door wigvormige bakstenen.

Het ronde deel heeft een diameter van ca. 0,70 m. Het onderste deel is koepelvormig, maar hogerop loopt de structuur weer wijder uit. De onderzijde van dit deel is niet bereikt; de bovenkant ligt op 2,18 m + NAP. De knik tussen het koepelvormige en trechtervormige deel ligt op 1,80 m + NAP. De vulling bestaat uit donker zand met puin. Aardewerk uit de vulling dateert het volstorten in de eerste helft van de 19^e eeuw. De structuur heeft waarschijnlijk gefunctioneerd als waterput/waterkelder.

Tegen en deels over de waterput/waterkelder is een muur gebouwd van orangerode tot donkerrode bakstenen met een formaat van 22 x 9,5 x 4,5 cm (spoor 102). De muur loopt parallel aan de achtermuur van de kelders (105), de tussenruimte bedraagt ca. 1,60 m (afb. 3). Aan de bovenzijde is de muur 22 cm breed, aan de onderzijde loopt de muur breder uit tot maximaal 60 cm. De basis van de muur ligt op 1,61 m + NAP; de bovenzijde op 2,33 m + NAP.

Direct onder de muur zijn scherven gevonden uit de 17^e eeuw. Ook loopt de muur over een beerput, welke op grond van de inhoud gedateerd kan worden tussen 1650 en 1700 n. Chr. Tussen de top van de beerput en de onderkant van de muur ligt een ophogingslaag van ca. 30 cm. De muur zal dus pas op zijn vroegst aan het eind van de 17^e eeuw of in het begin van de 18^e eeuw gebouwd zijn. Mogelijk is het een later gebouwde tuinmuur geweest van de huizen aan de Nieuwstraat. Als we put en sporen projecteren op het kadastrale minuutplan uit 1824 dan lijkt de muur de buitenmuur te vormen van (een aanbouw van?) nummer 860 en 861 (afb. 3).

Eind 17^e eeuw of later is een muur (spoor 117) geplaatst, waarvan nog slechts een zeer klein stuk bewaard is gebleven tegen de noordwestkant van de kelders. De muur is gebouwd van geel tot oranje bakstenen van 14 x 8 x 4 tot 15,5 x 8 x 4 cm. De functie van de muur is niet bekend. Direct ten noorden van dit stuk muur ligt een stukje bestrating van klinkers.

Put 1-vlak 2

In het tweede vlak, op een diepte van 0,65 tot 0,90 m + NAP, zijn in de ophogingslagen nog enkele sporen aangetroffen. In het oosten van de put lag tegen een muur (spoor 112) een iets meer dan half rond bruin spoor met aardewerk uit de 17^e eeuw. De cilindervorm van het spoor doet vermoeden dat het een put is geweest, maar er is geen spoor gevonden van een versteviging van de wand. Het spoor ligt tussen 0,91 en 1,50 m + NAP.

Afb. 10. Breda Westflank-Laurentius.
Resten van een beerput.

Achter de kelders is een beerput gevonden (spoor 1019 en 1021, resp. vulling en bekisting), waarvan de houten bekisting vanaf een hoogte van 0,90 m + NAP bewaard is gebleven (afb. 10). In het noordprofiel van de put is de bovenkant waargenomen op 1,33 m + NAP. Dit bovenste deel is geheel gevuld met baksteenpuin van IJsselsteentjes en lichtgrijs zand. Dieper in de put bestond de vulling uit donkere prut met veel aardewerkscherven en botten. Ook zijn enige kersenpitten waargenomen. Het aardewerk wordt gedateerd tussen 1650 en 1700 n. Chr. De houten bekisting is 1,80 x ca. 1,60 m en bestaat uit balken en planken. In de zuidoostelijke hoek is een rechtop staande balk geplaatst. De onderkant van de put werd bereikt op 0,13 m - NAP.

Interpretatie

In het beekdal van de Mark ter hoogte van een zijtak, de Mosselkreek, heeft tot aan de 13^e eeuw veen gegroeid. Vanaf de 14^e eeuw is het gebied bewoond geraakt en heeft men, om droge voeten te houden, het terrein opgehoogd met grond en puin. De ophoging past in het reeds bekend beeld van oeveraanplantingen elders langs de Mark in de 13^e-14^e eeuw.²⁴ Sporen van de bewoning zelf uit die tijd zijn in de opgravingsput niet aangetroffen. De ophoging van het terrein gaat door tot in de 19^e en 20^e eeuw. Vanaf de 17^e eeuw is het terrein in gebruik genomen voor bewoning. Een rijtje huizen met kelders is gebouwd aan de Nieuwstraat. Op het kadastrale minuutplan van 1824 is een blokje van vier huizen te zien, waarvan twee een kleine uitbreiding naar achter hebben (nr. 860 en 861). De opgravingsput is aangelegd ter hoogte van deze twee huizen.

In hoeverre de aangetroffen kelders tot één of twee huizen behoren, is niet duidelijk. Achter het huis zijn een beerput en een waterput/waterkelder aangelegd. In het huis is naast één van de kelders een put gemaakt. De beerput achter het huis is rond het eind van de 17e eeuw in onbruik geraakt en verdwenen onder verdere ophoging. Een muur is parallel aan de achtergevel van de kelders geplaatst, misschien een tuinmuur. In de eerste helft van de 19e eeuw is de waterput/waterkelder in onbruik geraakt en opgevuld met zand en puin. Het huis is bewoond geweest tot kort voor de sloop ten behoeve van de bouw van een school in de 20^e eeuw. De kelders zijn volgestort met schoon zand resp. baksteenpuin. Wanneer dit is gebeurd is niet duidelijk. De laatste ophoging van het terrein stamt uit de 20^e eeuw, ten tijde van de sloop van de huizen en de bouw van de school, alsmede de sloop van de school in 2002/2003.

4.3 Vondstmateriaal - S. Ostkamp

Inleiding

Tijdens het IVO 'Westflank-Laurentius' te Breda is een relatief geringe hoeveelheid vondsten geborgen (zie tabel 2 en 3). De belangrijkste vraag die aan dit vondstmateriaal gesteld werd, is hoe de verschillende aangetroffen bewoningsresten gedateerd moeten worden. Centraal hierbij stond het vaststellen van de ouderdom van de vroegste bewoningsactiviteiten ter plaatse. Omdat de gemeente Breda op grond van de eerste resultaten van de opgraving besloot om van verder onderzoek af te zien, vormen de in dit rapport gepresenteerde resultaten tevens het eindverslag van het

24. Oudhof 2002, 9.

Materiaal	Aantal fragmenten
Aardewerk	310
Dierlijk bot	57
Bouwmateriaal	1
Glas	33
Leer	6
Metaal	1
Natuursteen	12
Pijpaardewerk	50
Schelp	104
Verbrande klei	3
Zaden	143
Totaal	720

Tabel 2. Aantal vondsten per materiaalcategorie.

Opgravings-id	Put	Vlak	Spoor	Vondst	Inhoud	Aantal
BREA-03	1	1	102	102	Aardewerk	3
BREA-03	1	1	105	105	Natuursteen	10
BREA-03	1	1	117	117	Aardewerk	2
BREA-03	1	1	117	117	Bouwmateriaal	1
BREA-03	1	1	1016	1016	Aardewerk	10
BREA-03	1	1	1016	1016	Dierlijk bot	2
BREA-03	1	1	1016	1016	Metaal	1
BREA-03	1	1	1016	1016	Pijpaarde	3
BREA-03	1	2	1019	1019	Aardewerk	32
BREA-03	1	2	1019	1019	Aardewerk	60
BREA-03	1	2	1019	1019	Aardewerk	61
BREA-03	1	2	1019	1019	Aardewerk	90
BREA-03	1	2	1019	1019	Dierlijk bot	17
BREA-03	1	2	1019	1019	Dierlijk bot	27
BREA-03	1	2	1019	1019	Glas	9
BREA-03	1	2	1019	1019	Glas	24
BREA-03	1	2	1019	1019	Leer	6
BREA-03	1	2	1019	1019	Pijpaarde	13
BREA-03	1	2	1019	1019	Pijpaarde	15
BREA-03	1	2	1019	1019	Schelp	42
BREA-03	1	2	1019	1019	Schelp	62
BREA-03	1	2	1019	1019	Zaden	3
BREA-03	1	2	1019	1019	Zaden	140
BREA-03	1	2	1020	1020	Aardewerk	9
BREA-03	1	2	1020	1020	Dierlijk bot	3
BREA-03	1	2	1020	1020	Pijpaarde	18
BREA-03	1	103	1007	1007	Aardewerk	2
BREA-03	1	103	1007	1007	Aardewerk	24
BREA-03	1	103	1007	1007	Dierlijk bot	8
BREA-03	1	103	1007	1007	Natuursteen	2
BREA-03	1	103	1007	1007	Pijpaarde	1
BREA-03	1	103	1007	1007	Verbrande klei	3
BREA-03	1	103	1017	1017	Aardewerk	13
BREA-03	1	103	1022	1022	Aardewerk	1
BREA-03	1	103	1023	1023	Aardewerk	3
Totaal						720

Tabel 3. Context vondsten.

archeologisch onderzoek op deze locatie. Dit is de reden dat uitgebreider wordt stilgestaan bij de inhoud van een tijdens het onderzoek aangetroffen houten beerput. De analyse van deze vondstgroep moet inzicht geven in de sociale achtergrond van de vroegere gebruikers van de gevonden objecten. Daarnaast is de inventarisatie van de beerput van belang voor toekomstige materiaalstudies. Om de inhoud van de beerput in de toekomst optimaal te kunnen vergelijken met soortgelijke vondstgroepen uit onze streken is deze geïnventariseerd volgens de standaard van het zogenaamde 'Deventer-systeem'.²⁵

Het oudste aangetroffen aardewerk en overige vondsten uit de opgraving

De oudste vondsten uit het IVO dateren uit de Late Middeleeuwen. Ze zijn onder meer gevonden in de onderste ophogingslaag (spoor 1017) en in de top van het daar onderliggende veen (spoor 1023). Het hierin aangetroffen materiaal bestaat voornamelijk uit scherven van grijze (reducerend gebakken) waterkannen. Daarnaast kwam uit spoor 1017 ook een wandscherf van een Siegburgse steengoed kan tevoorschijn. Hoewel het voor beide soorten scherven moeilijk is om ze van een exacte datering te voorzien, kan met zekerheid gesteld worden dat het laatmiddeleeuwse vondsten betreft. Waarschijnlijke stammen de fragmenten uit de late 14^e of vroege 15^e eeuw.²⁶ Uit hetzelfde spoor kwam echter ook een tweetal jongere scherven van roodbakend aardewerk met loodglazuur tevoorschijn. Een datering in de (eerste helft van de) 16^e eeuw is voor deze stukken het meest waarschijnlijk. Ook een kleine wandscherf van een uit Keulen geïmporteerde steengoed kan met zoutglazuur moet in dit tijdvak geplaatst worden.

Naast de zojuist besproken laatmiddeleeuwse scherven uit spoor 1017 en 1023 leverde ook spoor 1007, de tweede ophogingslaag boven op spoor 1017, materiaal uit dit tijdvak op. Zo zijn onder de vondsten wederom scherven van grijsbakend aardewerk en steengoed. Ook de randscherf van een bakpan met een holle steel (spoor 1007) dateert uit de Late Middeleeuwen. Uitgaande van de Bredase bakpannen geldt een datering van 1275 tot 1375.²⁷ Daarnaast bevatten de ophogingslagen van sporen 1007 en 1017 vondsten uit de vroege Nieuwe Tijd, waaronder wederom scherven uit de (vroege) 16^e eeuw. Tenslotte bevatte spoor 1007 ook enkele fragmenten van (vroeg-)19^e-eeuws industrieel aardewerk.

De zalfpot die is aangetroffen in opvulling van de waterput/waterkelder (spoor 1016) is eveneens van industrieel aardewerk. Ook een 19^e-eeuwse pijp wijst op de late datering van dit spoor. De oudste vondsten uit dit spoor dateren van na 1600. Een zelfde datering geldt voor de oudste vondsten onder het muurwerk van de sporen 102 en 117 en voor de vondsten onderin de kuil (ingegraven in de ophogingslagen 107 en 1017) van spoor 1022. In deze sporen ontbreken echter vondsten van na grofweg 1700. De geringe hoeveelheid van de gevonden scherven maken het echter onmogelijk tot een scherpe datering van deze sporen te komen.

De negen scherven uit de kuil/put (spoor 1020), die is aangetroffen tegen muurspoor 112 op vlak 2, zijn alle in de 17^e eeuw te dateren. Op grond van de totale groep is het zelfs mogelijk deze vondstgroep scherper te dateren. Hoewel het randfragment van een uit Raeren afkomstige steengoed kan uit de vroege 17^e eeuw stamt, dateren alle overige scherven van rond het midden van deze eeuw. Deze datering komt overeen met de enkele kleipijpen die uit dit spoor tevoorschijn kwamen. Onder deze pijpen zijn twee met de initialen SB gemerkte producten van de in Bredase pijpmaker Samuel Broen. In de archieven komt deze ambachtsman voor tussen 1637 en 1659.²⁸ In 1642 huurt de voormalige soldaat Broen een huis aan de Molenstraat alwaar hij zijn bedrijf vestigde. Tijdens opgravingen door de gemeentelijke archeologische dienst op de plaats van dit huis werd naast productieafval van zijn bedrijf ook de door hem gebruikte pijpenoven aangetroffen.²⁹ De datering van de door hem vervaardigde pijpen komt derhalve overeen met die van de overige vondsten uit dit spoor.

De keramische voorwerpen en een drinkglas die tevoorschijn kwamen uit de al eerder ter sprake gekomen houten beerbak (spoor 1019 en 1021) zijn een fractie jonger dan de vondsten uit spoor 1020. Omdat deze groep vondsten qua omvang goed vergelijkbaar is met wat doorgaans in dergelijke putten wordt aangetroffen, is ervoor gekozen om bij dit materiaal uitgebreider stil te staan.³⁰

De inhoud van een houten beerbak (zie bijlage en tabel 4)

De met houten planken beschotte bak (spoor 1021) die tijdens de opgraving is aangetroffen op vlak 2, moet geïnterpreteerd worden als beerput. Naast ronde, rechthoekige en vierkante beerputten die uit steen zijn opgetrokken, komen ook vergelijkbare voorzieningen voor die in hout zijn uitgevoerd.³¹ Hoewel het gebruikelijk is de inhoud van beerputten te zeven, is er tijdens dit onderzoek voor gekozen de inhoud van de beerput (spoor 1019) met schep en troffel te onderzoeken. Dit kan mede hebben bijgedragen aan de doorgaans fragmentarische toestand waarin de meeste vondsten verkeren.

De oudste vondst uit de houten bak betreft het fragment van een zogenaamde boerendanskruik (s2-kan-62). De voorstellingen op deze rond 1600 in Raeren vervaardigde kruiken hadden tot doel de gebruikers ervan door middel van een antibeeld tot matiging aan te sporen.³² Boeren werden door

25. Zie voor een uitgebreide beschrijving van het Deventer-systeem: Ostkamp 2002, 16-19. De aan deze standaard gekoppelde publicaties die tot nog toe verschenen, zijn: Bartels, Clevis & Zeiler 1993; Bartels 1999; Barwasser & Smit 1997; Bitter 1995; Bitter e.a. 1997a en b; Blauw e.a. (red.) 1997; Bult 1995; Carmiggelt & Van Veen 1995; Clevis 2001; Clevis & Kottman 1989; Clevis & Thijssen 1989; Clevis & Kleij 1990; Clevis & Smit 1990; Dijkstra & Spanjer 2002; Groothedde & Bartels 2000; Jacobs 1994; Jacobs 1995; Jacobs 1997; Jacobs & Van Veen 1996; Jacobs, Olthof & Pavlovic 2000; Jacobs, Poldermans & Van der Zon (red.) 2002; Kleij 1996; Kottman 1992a; Kottman 1992b; Krauwer & Snieder (red.) 1994; Ostkamp 1998; Ostkamp e.a. 1998; Ostkamp (red.) 1999; Ostkamp, Roedema & Van Wilgen 2001; Thijssen (red.) 1991; Verhoeven & Brinkemper (red.) 2001; Vermeulen 2002; Vreenegeoor & Kuipers (red.) 1996.

26. Vergelijkbare grijze kannen uit dit tijdvak werden bijvoorbeeld ook opgegraven in Utrecht: Bruijn 1979, 115-118.

27. Mondelinge mededeling L.J.J. de Kievith.

28. Carmiggelt & Van den Eynde 1993, 19.

29. Carmiggelt & Van den Eynde 1993.

30. Omdat een uitgebreide uitwerking van de inhoud van de put niet in de toegewezen opdracht begroot was, is de uitwerking van het botmateriaal achterwege gebleven.

31. Vergelijk: Bartels 1999, 27-28.

32. Hurst, Neal & Van Beuningen 1986, 205.

Aardewerktype	Aantal	Totaal	Herkomst	Begindatering	Einddatering
s2-bek-11	1		Westerwald	1650	1700
s2-kan-8	1		Westerwald	1650	1700
s2-kan-21	1		Frechen	1625	1675
s2-kan-62	1		Raeren	1580	1610
s2-kan-64	1		Bouffloulx	1600	1675
Totaal		5			
r-bor-	4		Oosterhout ?	1600	1700
r-dek-31	1		Oosterhout ?	1650	1700
r-dek-(11/14)	1		Oosterhout ?	1650	1700
r-gra-12b	1		Oosterhout ?	1600	1700
r-gra-91	1		West-Brabant of Zuid-Holland	1600	1650
r-gra/pot-	2		Oosterhout ?	1600	1700
r-kan-(27)	1		Oosterhout ?	1600	1700
r-kan-(27)	1			1600	1700
r-kmf-14	1		Oosterhout ?	1600	1700
r-kom-	1			1600	1700
r-kop-14	2		Oosterhout ?	1625	1700
r-kop-	2			1600	1700
r-lek-1	1		Oosterhout ?	1600	1700
r-min-	1			1600	1700
r-pis-	1			1650	1700
r-stk-	1			1600	1700
r-tes-(1/17)	1		Oosterhout ?	1600	1700
r-	2			1600	1700
Totaal		25			
w-	1			1650	1700
Totaal		1			
bi-	1			1650	1700
Totaal		1			
m-bor-3	1		West-Nederland	1650	1675
Totaal		1			
f-bor-2	3		West-Nederland	1650	1675
f-sbe-1	1		West-Nederland	1650	1725
f-zal-1	1		Nederland	1625	1675
Totaal		5			
gl-bek-82	1			1650	1725
Totaal		1			
Eindtotaal		39			

Tabel 4. Aantal, herkomst en datering per type aardewerk uit de beerput.

stedelingen gezien als lompe lieden die zich te buiten gingen aan tomeloze danspartijen waarbij overvloedig drank vloeide. Vaak onttaarde dergelijke festijnen in gewelddadige praktijken of moest één der boeren zijn onmatigheid al kotsend voortzetten.³³ Ook op het in deze put gevonden fragment zien we een boer dansen terwijl deze aan het kotsen is. De vroege datering van het voorwerp doet de vraag rijzen of we hier te maken hebben met een residueel stuk uit een oudere gebruiksfase van de put dan wel een voorwerp dat op moment van afdanken reeds enkele decennia oud was. Een tweede kruik waarvan meerdere fragmenten zijn gevonden, is van een type (s2-kan-64) dat we zowel uit Raeren als Bouffloulx kennen.³⁴ De datering van dergelijke schenkkannen moet tussen 1600 en 1675 geplaatst worden.³⁵ Gelet op de kleur, de oppervlakte van de glazuurlaag en de wijze waarop de standvoet is afgewerkt, moet het hier besproken exemplaar afkomstig zijn uit Bouffloulx. Hoewel vonden van steengoed uit Bouffloulx in het huidige België algemeen voorkomen, zijn voorbeelden uit Nederland zeer zeldzaam.³⁶ Mogelijk moet de tegenwoordige provincie Noord-Brabant gezien worden als de noordgrens van het verspreidingsgebied van dit in Wallonië gelegen pottenbakkers-centrum. Meer (gepubliceerde) vonden kunnen in de toekomst wellicht uitwijzen of dit daadwerkelijk het geval is.

33. Ostkamp 2002, 20-21.

34. Hurst, Neal & Van Beuningen 1986, 200 en Matthys 1971, 21.

35. Bartels 1999, 582; Hupperetz 1994, 14-15 en 20-21.

36. Zie bijvoorbeeld: Laleman, Raveschot & Van de Walle (red.) 1985, 32 (tekst-blokjes) en 97-98.

Een cilindrische steengoed beker (s2-bek-11) is afkomstig uit het Duitse Westerwald. Vergelijkbare bekers uit de bodem van Gent worden door de opgravers daar in de eerste helft van de 17^e eeuw gedateerd.³⁷ Dit terwijl vergelijkbare door overlevering bewaard gebleven stukken in een Keuls museum op kunsthistorische gronden vanaf de late 17^e tot in het midden van de 18^e eeuw geplaatst worden.³⁸ De datering van de met kobaltblauwe en mangaanpaarse beschildering uitgevoerde beker uit Breda wordt op grond van de vondstcontext tussen 1650 en 1700 geplaatst. Een uit Raeren afkomstige kan (s2-kan-5) met een kobaltblauwe en mangaanpaarse beschildering is eveneens vervaardigd in de traditie van het Westerwaldse steengoed.³⁹ Ook kannen van dit type moeten in het tijdvak tussen 1650 en 1700 geplaatst worden.

Uit het nabij Keulen gelegen Frechen is een baardmankruik (s2-kan-32) afkomstig. Op de buik heeft deze kruik een eenvoudige ovale applique in de vorm van een rozet. Dergelijke kruiken worden doorgaans kort voor dan wel kort na het midden van de 17^e eeuw gedateerd.⁴⁰

De grootste subgroep onder de keramiek wordt gevormd door het lokaal of in de regio vervaardigde roodbakkende loodglazuur aardewerk. Onder de vondsten is een aanzienlijk deel dat waarschijnlijk is vervaardigd in Oosterhout. Deze in West-Brabant gelegen productieplaats was gedurende lange tijd van even groot belang als of zelfs van groter belang dan het thans veel bekendere Bergen op Zoom. De borden met eenvoudige slijbdecoraties waarvan deze put vier voorbeelden opleverde (r-bor-), waren één van de specialiteiten van de Oosterhoutse potters.⁴¹ Een vierde zwaar beroet bord is ongedecoreerd. Ook dergelijke stukken werden in echter Oosterhout vervaardigd. Voor alle borden geldt dat ze niet scherper dan tussen 1600 en 1700 gedateerd kunnen worden. Een deksel is van een type (r-dek-31) dat algemeen voorkomt in vondstcomplexen uit de periode 1650 en 1700. Of het voorwerp eveneens in Oosterhout is vervaardigd, is niet bekend. Van een tweede deksel ontbreekt de knop of het oor (r-dek-11 of -14). Het betreft een fors exemplaar waarvan de rand beroet is. We kennen dit model deksels ook uit Oosterhout.⁴² Een datering tussen 1625 en 1700 is voor dit type deksels het meest voor de hand liggend. Een wijde grape is van een type (r-gra-12) dat we eveneens uit Oosterhout kennen.⁴³ Elders in Nederland zijn graven van dit type gevonden in vondstcontexten van gelijke ouderdom als de hier gepresenteerde vondstgroep.⁴⁴ Een tweede grape is van een type (r-gra-91) dat algemeen voorkomt in de huidige provincie Zuid-Holland.⁴⁵ We kennen dit type grape vooral uit vondstgroepen uit de periode 1600-1650. Van twee voorwerpen is door het ontbreken van de bodems niet duidelijk of het graven of potten (r-gra/pot-) betreft. Eén van beide stukken vaatwerk heeft zowel in- als uitwendig kalkaanslag. Mogelijk werd de pot (door een ambachtsman) gebruikt om grondlagen aan te brengen.⁴⁶ Hoewel één van de kannen zeer fragmentarisch bewaard is gebleven, lijkt het model van de rand erop te wijzen dat het een type betreft (r-kan-27) dat eveneens in Oosterhout werd geproduceerd.⁴⁷ Van een tweede, veel forsere kan (r-kan-) is het model ook bij benadering niet te reconstrueren. Een vreemd ietwat hybride voorwerp is een geheel met loodglazuur bedekt komfoor van roodbakend aardewerk (r-kmf-14). Qua vorm komt dit voorwerp geheel overeen met graven van het type r-gra-46; een model dat ook in Oosterhout werd vervaardigd.⁴⁸ Door de drie nokken op de rand kan dit 'grape-vormige' stuk gebruiksaardewerk echter zonder meer als een komfoor bestempeld worden. Wellicht werd het voorwerp ook als grape gebruikt, waarbij de drie nokken dienden om een bord op te leggen. In dat geval kon men tijdens het koken van het ene gerecht tegelijk een ander gerecht warm houden. De combinatie van een staand en een liggend oor sluiten even wel eerder aan bij dat wat gebruikelijk is bij komforen. Bij graven komt deze combinatie (vrijwel) nooit voor. Tevens is bij graven met een vergelijkbaar model de bodem (vrijwel) nooit geglazuurd. Een kom (r-kom-) is dermate fragmentarisch dat het type ervan niet achterhaald kon worden. Twee papkommen zijn van een type (r-kop-14) dat gedurende de 17e eeuw in Oosterhout is geproduceerd.⁴⁹ Ook de hier besproken koppen zijn zonder twiifel uit deze productieplaats afkomstig. Eén van de koppen is inwendig tot de knik naar de rand voorzien van een witte slijblaag waarop loodglazuur met koperoxide is aangebracht. Van twee andere papkommen (r-kop-) zijn alleen de bodems bewaard gebleven. Een laatste voorwerp waarvan het type achterhaald kon worden, is een zogenaamde lekschaal (r-lek-1). Dit zeer platte voorwerp heeft twee oren en is geheel bedekt met loodglazuur. Kenmerkend is de omgeslagen rand van het voorwerp. Ook van deze voorwerpen werden in Oosterhout vergelijkbare voorbeelden vervaardigd.⁵⁰ Een miniatuur voorwerp (r-min-), een pispot (r-pis-), een steelkom (r-stk-) en een vuurtest (r-tes-) zijn dermate fragmentarisch dat de typen ervan niet achterhaald konden worden. Van de twee laatste voorwerpen uit de groep van het roodbakkende aardewerk (r-) kon zelfs de functiegroep niet achterhaald worden.

Hoewel voor een groot deel van de zojuist besproken voorwerpen geldt dat ze mogelijk in Oosterhout werden vervaardigd, kan een andere herkomst niet uitgesloten worden. Zo is (vooralsnog) onbekend hoe de pottenbakkersnijverheid in Breda er in de tweede helft van de 17^e eeuw uitzag. Mogelijk werkten (eventuele) lokale potters in een vergelijkbare (West-Brabantse) traditie. Ook in andere plaatsen in westelijk Noord-Brabant zijn wellicht vergelijkbare producten vervaardigd.

37. Laleman, Raveschot & Van de Walle (red.) 1985, 33 (tekstblokken) en 101.

38. Reineking von Bock 1986, 359, 367, 371-372.

39. Clevis & Kottman 1989, 85; Ostkamp, Roedema & Van Wilgen 2001, 205; Hurst, Neal & Van Beuningen 1986, 223.

40. Zie bijvoorbeeld: Hurst, Neal & Van Beuningen 1986, 220.

41. Kleij 1996, 116. Hoewel in het navolgende tekstdeel veelvuldig naar deze publicatie van Kleij wordt verwezen, kan men vraagtekens zetten bij de door hem gehanteerde datering van de besproken vondstgroep. Een datering in de late 17^e en/of de eerste helft van de 18^e eeuw is waarschijnlijk voor dit materiaal.

42. Kleij 1996, 117.

43. Kleij 1996, 117.

44. Zie bijvoorbeeld: Clevis & Kottman 1989, 99; Bartels 1999, 661.

45. Zie bijvoorbeeld: Bartels 1999, 668-669.

46. Zie bijvoorbeeld: Tissink 2003, 28.

47. Kleij 1996, 118.

48. Kleij 1996, 122.

49. Kleij 1996, 121, cat.nr. 19 (daar abusievelijk als r-kop-12 omschreven).

50. Kleij 1996, 120.

Het witbakkend loodglazuur aardewerk is slechts met een fragment vertegenwoordigd (w-). De randscherf met grove radstempel decoratie is waarschijnlijk afkomstig van een kom of vergiet. De scherf moet tussen 1650 en 1700 gedateerd worden. Juist in dit tijdvak komen dergelijke producten in heel Nederland veelvuldig voor.⁵¹

Een randscherf is afkomstig van een bord dat is uitgevoerd in een zogenaamd biscuit baksel (bi-bor-). Dit wil zeggen dat het bord slechts één maal gebakken is. Voorzien van een laag tinglazuur al dan niet in combinatie met loodglazuur zou dit bord eerst na een tweede bakbeurt tot een stuk faience of majolica geworden zijn. Of de randscherf wijst op een lokale productie van tinglazuur aardewerk blijft (vooralsnog) onbekend. Uit een stad als Delft weten we dat biscuit kommen en borden ook wel werden gebruikt als goedkoop dagelijks gebruiksartikel.⁵²

Ook een majolica bord met een eenvoudig in kobaltblauw geschilderd decor (m-bor-3) zal destijds een goedkoop gebruiksvoorwerp zijn geweest. We kennen deze borden uit talloze vondstgroepen uit de periode 1650 tot 1675.⁵³ Te oordelen naar misbakselvondsten uit Delft en Haarlem werd dit soort majolica op verschillende plaatsen in (West-)Nederland vervaardigd.⁵⁴

Naast majolica bevatte de beerput ook enkele stukken faience. Zo zijn drie borden van het type f-bor-2 aangetroffen. Borden van dit type verschenen kort voor 1650 op de markt en bleven vervolgens tot rond 1700 in productie.⁵⁵ Twee van de borden zijn beschilderd met een eenvoudig decor waarop een springend dier in een landschap verbeeld is. Een derde bord was waarschijnlijk gedecoreerd met een voorstelling die ontleend is aan een prent uit een emblematabundel. In dergelijke boeken werden veelal stichtelijke plaatjes voorzien van een kort commentaar dat de strekking van het afgebeelde verduidelijkt. Op het in deze put gevonden fragment zien we nog juist een deel van 'het plaatje' met de daaronder geschilderde tekst. We kennen dergelijke stukken ook van opgravingen elders in Nederland.⁵⁶ Van een waarschijnlijk ooit geheel witte scheerbekken (f-sbe-1) is alleen een randscherf bewaard. Een faience zalfpot (f-zal-1) valt op door zijn blauwe beschildering. Doorgaans treffen we dergelijke decoraties aan op majolica zalfpotten.⁵⁷ Dat we echter zonder meer te maken met een faience zalfpot bewijst niet alleen het gegeven dat het voorwerp geheel bedekt is met een dikke laag tinglazuur, ook het gladde oppervlak van de glazuur-laag past geheel bij de normale verschijning van een faience voorwerp. Qua datering moet dit voorwerp waarschijnlijk tussen 1625 en 1675 geplaatst worden.

In de beerput is, naast diverse fragmenten van vensterglas, slechts één glazen voorwerp aangetroffen. De dikwandige cilindrische beker (gl-bek-82) moet waarschijnlijk gezien worden als een vroege import uit Bohemen.⁵⁸ Mede gelet op de hier besproken context moet de beker tussen 1650 en 1700 gedateerd worden. Ook elders zijn vergelijkbare bekertjes in vondstcontexten uit dit tijdvak aangetroffen.⁵⁹

Tot slot bevatte de beerput nog een kleine groep kleipijpen. Deze pijpen moeten waarschijnlijk gezien worden als jongere vondsten binnen dit complex. Vergelijkbare tabakspijpen uit Breda zijn gevonden in de beerput van herberg *De Drie Moeren*.⁶⁰ Op historische gronden wordt de inhoud van deze put tussen 1661 en 1663 geplaatst. Wanneer we de totale vondstgroep bezien, rijst echter mede op grond van deze pijpen de vraag in hoeverre deze datering juist is.⁶¹ Ook de pijpen uit de hier besproken put lijken eerder van rond 1700 te dateren. Omdat vrijwel alle pijpen tot de goedkopere grove soort te rekenen zijn, is het echter moeilijk om ze van een scherpe datering te voorzien. Enkele van de grove pijpen zijn op de ketel voorzien van een uit zeven puntjes opgebouwde roos. Waarschijnlijk zijn de (meeste) grove pijpen lokaal in Breda vervaardigd. Slechts één pijp behoort tot de *porcelijne* kwaliteit. Dit mogelijk uit Gouda afkomstig stuk draagt als merk de dubbele strik of knoop. Duco gaat ervan uit dat dit merk eerst rond 1705/10 gezet wordt.⁶² Een einddatering van deze vondstgroep in het eerste decennium van de 18e eeuw lijkt hierdoor het meest waarschijnlijk.

Wanneer we de totale vondstgroep overzien dan valt op dat vondsten die expliciet wijzen op een zekere mate van welstand geheel ontbreken. Het overgrote deel van het aangetroffen aarden vaatwerk bestaat uit het goedkope lokaal of in de regio vervaardigde roodbakkerde aardewerk. Daarnaast zijn ook de voortbrengselen van de groep tinglazuur aardewerk tot de goedkoopste in hun soort te rekenen. Zelfs een in biscuit uitgevoerd bord moet mogelijk tot de gebruiksartikelen gerekend worden. De kleipijpen behoren met uitzondering van één enkel stuk tot de (lokaal vervaardigde) goedkoopste, grove soort. Daarnaast zijn enkele van de pijpen matig tot zwaar gerookt, hetgeen duidt op een vrij intensief gebruik. Qua datering moet de gehele groep tussen pakweg 1650 en 1700/10 geplaatst worden.

Conclusie

Wanneer we afgaan op de vondsten die tijdens het IVO geborgen zijn, dan moeten we concluderen dat het terrein 'Westflank-Laurentius' vanaf ca. 1400 is opgehoogd. Gelet op de diverse vondsten uit de (vroege) 16^e eeuw lijkt het waarschijnlijk dat er ergens in deze eeuw de meest ingrijpende werkzaamheden op de onderzoekslocatie hebben plaatsgevonden. Rond het midden van de 17^e

51. Zie bijvoorbeeld: Bitter e.a. 1997b, 83, nr. 249.

52. Ostkamp 2003, 18.

53. Zie bijvoorbeeld: Hupperetz 1994, 34-35.

54. Korf 1968, no. 155-156; Ostkamp 2003, 20.

55. Ostkamp 2003, 28.

56. Ostkamp 2003, 30.

57. Zie bijvoorbeeld Clevis 2001, 180.

58. Mondelinge mededeling Jaap Kottman (ROB, Amersfoort).

59. Clevis & Kottman 1989, 135 en Bartels 1999, 940 (in deze publicatie worden bekertjes van dit type aangeduid met gl-bek-5. Om de (vroegere) dunwandige bekertjes te kunnen onderscheiden van de (latere) dikwandige exemplaren is ervoor gekozen om beide bekertypen een apart typenummer toe te kennen: dunwandig = gl-bek-5 en dikwandig = gl-bek-82).

60. Hupperetz 1994, 167-168.

61. Mondelinge mededeling Don Duco (Pijpenkabinet, Amsterdam).

62. Duco 1982, 71.

eeuw werd vervolgens de onderzochte beerput aangelegd. Vervolgens bleef de op het terrein aanwezige bebouwing waarschijnlijk tot in de 19^e eeuw (vrijwel) ongewijzigd. In de loop van de 19^e eeuw moet de bebouwing ingrijpend gewijzigd zijn.

De vondsten uit de beerput wijzen erop dat de 17^e-eeuwse bewoners van het onderzochte perceel zich in financieel opzicht weinig konden veroorloven.

4.4 Conclusie

De gemeente Breda heeft het ADC opdracht gegeven om in het plangebied 'Westflank-Laurentius' een aanvullend IVO te verrichten om archeologische waarden in kaart te brengen en te waarderen. De gemeente Breda zal de komende jaren de westelijke randzone van de oude stadskern namelijk herinrichten. Uitgangspunt van deze herinrichting is om oude waterloop van de rivier de Mark die in het verleden in deze Westflank stroomde, weer open te leggen.

Het IVO is uitgevoerd in de periode 26 mei-2 juni 2003. Het onderzoek bestond uit een proefsleuf, inclusief twee aanvullende boringen, ter hoogte van de geplande ingrepen. Op grond van de onderzoeksresultaten komen we tot de volgende conclusies:

- Het fysisch geografisch onderzoek van het oostelijk profiel van de put en de aanvullende boringen heeft een reconstructie mogelijk gemaakt van het milieu van de vindplaats nabij de Mark. In de profielwand was vrijwel alleen een antropogeen ophogingspakket zichtbaar bestaande uit siltige en zandige kleien met veel puin. Het ophogingspakket wordt naar onderen toe humeuzer en gaat op ca. 0,5 m - NAP over in vrijwel ongestoord veen met zandige of kleiige bijmenging op verschillende niveaus. Tussen 1,5 m - NAP en 1,9 m - NAP gaat het veen over in doorgroeid kalkloos zand (matig fijn). Een podzolbodem is hier niet in aangetroffen. Het aangetroffen zand is vermoedelijk dekzand van de Twente Formatie. In twee nabij gelegen gedocumenteerde profielen is eveneens dekzand aangetroffen. Mede omdat ook hier geen bodemprofiel is aangetroffen, duidt dit er op dat de vindplaats zich in een voormalige beekdal bevindt. Of dit het beekdal is van de Boven Mark, of van een zijbeek (Mosselkreek) kan op basis van de beschikbare informatie niet worden vastgesteld. Het bovengelegen veen zal hebben gegroeid toen de stroomdraad van de beek zich zover naar het westen had verlegd dat het buiten de directe invloed van het stromende water kwam te liggen maar wel zeer nat bleef. Kwelwater van nabij gelegen hogere dekzandruggen zal hebben bijgedragen aan de vernatting. Periodieke overstromingen waarbij de beek buiten zijn bedding is getreden zal hebben gezorgd voor kleiige en zandige lagen in het veen. Inwaaiing van zand van nabijgelegen akkers en droge oevers heeft ook bijgedragen aan de zandige veenlagen. Naarmate het gebruik van het veengebied is toegenomen, wellicht mede mogelijk gemaakt door ontwatering via de nabijgelegen Mosselkreek, is de top van het veen opgehoogd en verstoord door menselijk handelen. Ontwatering heeft ongetwijfeld bijgedragen aan klink van het veen; mogelijk heeft het oorspronkelijk oppervlak gelegen op een niveau vergelijkbaar met het huidige maaiveld en heeft men geprobeerd door middel van ophogingslagen een relatief stijgende grondwaterspiegel te compenseren.
- Dankzij de analyse van de vondsten en sporen uit de proefsleuf kunnen we de bewoningsgeschiedenis van de onderzoekslocatie reconstrueren vanaf het eerste ingrijpen van de mens. De voornoemde ophogingen, tussen 0,20 m - NAP en 1,68 m + NAP, vormen de eerste sporen. Het aardewerk uit de verschillende klei- en puinlagen plaatst de eerste ophogingsactiviteiten rond 1400. Sporen van de bewoning zelf uit de 13e-14e en 15e eeuw - één van de belangrijkste onderwerpen in de vraagstelling van het PvE - zijn in de sleuf niet aangetroffen. Conform de verwachtingen van de historische bronnen moeten we deze toch met name ten zuidoosten van het onderzoeksgebied situeren. De ophoging van het terrein gaat door tot in de 19e en 20e eeuw. Vanaf de 17^e eeuw is het terrein in gebruik genomen voor bewoning. Een rijtje huizen met kelders is gebouwd aan de Nieuwstraat. Op het kadastrale minuutplan van 1824 is een blokje van vier huizen te zien, waarvan twee een kleine uitbreiding naar achter hebben (nr. 860 en 861). De opgravingsput is aangelegd ter hoogte van deze twee huizen. De in oorsprong 17e eeuwse resten zijn deels direct onder de bouwvoor aangetroffen op een diepte van 2,00 m + NAP. Het muurwerk reikt in de ondergrond tot een diepte van maximaal 0,50 m + NAP. In hoeverre de aangetroffen kelders tot één of twee huizen behoren, is niet duidelijk. Achter het huis zijn een beerput en een waterput/waterkelder aangelegd. In het huis is naast één van de kelders een put gemaakt. De put en de voornoemde beerput zijn aangetroffen op vlak 2, op een diepte van respectievelijk 1,50 m en 1,33 m + NAP. De put reikt in de ondergrond tot 0,91 m + NAP; de beerput tot 0,13 m - NAP. De vondsten uit de beerput wijzen erop dat de 17e-eeuwse bewoners van het onderzochte perceel zich in financieel opzicht weinig konden veroorloven. De beerput achter het huis is rond het eind van de 17^e eeuw in onbruik geraakt en verdwenen onder verdere ophoging. Een muur is parallel aan de achtergevel van de kelders geplaatst, misschien een tuinmuur. In de eerste helft van de 19^e eeuw is de waterput/waterkelder in

onbruik geraakt en opgevuld met zand en puin. Het huis is bewoond geweest tot kort voor de sloop ten behoeve van de bouw van een school in de 20^e eeuw. De kelders zijn volgestort met schoon zand resp. baksteenpuin. Wanneer dit is gebeurd is niet duidelijk. De laatste ophoging van het terrein stamt uit de 20^e eeuw, ten tijde van de sloop van de huizen en de bouw van de school, alsmede de sloop van de school in 2002/2003.

5 Waardering en advies

Het IVO heeft extra informatie opgeleverd voor de reconstructie van de landschaps- en bewoningsgeschiedenis ter hoogte van het plangebied 'Westflank-Laurentius': vanaf het natte beekdal met veengroei in de Middeleeuwen, de daarop volgende ontwatering van het veen en de eerste ophogingen rond 1400 tot en met de eerste huizen in de 17^e eeuw en de uiteindelijke sloop van de bebouwing in de 19^e en 20^e eeuw.

Het fysisch geografisch onderzoek heeft waardevolle informatie opgeleverd over de vindplaats nabij de stroming van de Mark en de Mosselkreek. Het verdient echter aanbeveling om in de toekomst aanvullend onderzoek te verrichten aan de pollenbak uit de top van het veen om een gedetailleerde en nauwkeurige reconstructie te verkrijgen van het milieu. Gezien de beschikbare pollenbak en de potentie van beschikbare studielocaties in de omgeving is geen aanvullend veldonderzoek meer vereist op het onderzoeksterrein voorafgaand aan de inrichting van het plangebied.

Het IVO heeft veel gegevens opgeleverd over de ophoging van de 14^e eeuw en over de 17^e eeuwse bewoners van het onderzoeksgebied. Tegen de verwachting in heeft het IVO echter geen sporen van archeologische waarden opgeleverd van eventuele voorgangers uit de 14^e-15^e eeuw. Aangezien juist de bewoning uit deze periode centraal staat in het PvE, is bij de afronding van het IVO - in overleg met de opdrachtgever - afgezien van het plan om de rest van het terrein op te graven. Hiermee is het onderzoek en het waarderingsproces van de vindplaats in het plangebied 'Westflank-Laurentius' afgesloten. Het terrein is gereed voor de geplande herinrichting.

LITERATUUR

- Bartels, M., 1999:** *Steden in scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*, Zwolle/Amersfoort.
- Bartels, M., H. Clevis & F.D. Zeiler, 1993:** *Van huisvuil en huizen in Hasselt. Opgravingen aan het Burg. Royerplein*, Kampen.
- Barwasser, M. & M. Smit, 1997:** *Acht eeuwen tussen twee stegen. Archeologisch, historisch en bouwhistorisch onderzoek in Kampen*, Kampen.
- Berendsen, H.J.A., 1997:** *Landschappelijk Nederland*, Assen.
- Bitter, P., 1995:** *Geworteld in de bodem. Archeologisch en historisch onderzoek van een pottenbakkerij bij de Wortelsteeg in Alkmaar*, Zwolle (Publicaties over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie I).
- Bitter, P. e.a., 1997a:** *Wonen op Niveau. Archeologisch, bouwhistorisch en historisch onderzoek van twee percelen aan de Langestraat*, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie 5).
- Bitter, P. e.a., 1997b:** *Wonen op Niveau. Catalogus van keramiek en glas*, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie 5A).
- Blauw, H. e.a. (red.), 1997:** *Cruydenborgh en Endelhof. Geschiedenis en opgraving van twee verdwenen buitenplaatsen aan de Vecht te Maarssen*, Maarssen.
- Bosch, J.A.H., 2000:** *Standaard Boor Beschrijvingsmethode, Versie 5.1*. Nederlands Instituut voor Toegepaste Geowetenschappen TNO, Zwolle (Rapport NITG 00-141-A).
- Bult, E.J., 1995:** Delftse theepotten, de tweede generatie, in H. Clevis (red.) *Assembled articles 2. Symposium on medieval and post-medieval ceramics, Antwerpen 25 and 26 january 1995*, Antwerpen/Nijmegen, 33-42.
- Carmiggelt, A. & G. van den Eynde (met een bijdrage van W. Hupperetz), 1993:** *Een 17^e-eeuwse tabakspijpenoven in Breda*, Breda (Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Breda 1).
- Carmiggelt, A. & M.M.A. van Veen, 1995:** *Laat- en postmiddeleeuws afval afkomstig uit zes vondstcomplexen te Den Haag*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 2).
- Clevis, H., 2001:** *Zwolle ondergronds. Zeven blikvangers van archeologische vondsten in Zwolle*, Zwolle.
- Clevis, H. & J. Kottman, 1989:** *Weggegooid en teruggevonden. Aardewerk en glas uit Deventer vondstcomplexen 1375-1750*, Kampen.
- Clevis, H. & J. Thijssen, 1989:** *Kessel huisvuil uit een kasteel* (Mededelingenblad Nederlandse Vereniging van Vrienden van de Ceramiek 136).
- Clevis, H. & P. Kleij, 1990:** *Het Zwolse Celehuisje, de bewoners en hun afval, 1550-1650* (Zwols historisch tijdschrift 7-3), 76-93.
- Clevis, H. & M. Smit, 1990:** *Verscholen in vuil. Archeologische vondsten uit Kampen 1375-1925*, Kampen.
- Dijkstra, J. & M. Spanjer, 2002:** *IJsselstein, Hofstraat - AAO*, Bunschoten (ADC Rapport 129).
- Duco, D.H., 1982:** *Merken van Goudse pijpmakers 1660-1940*, Lochem.
- Groothedde, M. & M. Bartels, 2000:** Taminiau in Zutphen, archeologie, geschiedenis en producten van een 19^e-eeuwse pottenbakkerij, in A. Böing e.a. (red.), *Töpfer. Kramer. Pottenbakkers. Keramiek tussen IJssel en Berkel*, Borken.
- Hessing, W.A.M., 2000:** *Archeologie onder de Westflank, Startnotitie*, Bunschoten (Vestigiarapport 4).
- Hooydonk, J.H. van, 1998a:** *De Nieuwstraat of Steenbrugstrate* (Heemkundetijdschrift Engelbert van Nassau), 35-46.
- Hooydonk, J.H. van, 1998b:** *Hofhuizen in de Steenbrugstrate (Nieuwstraat): Het 'huys Nedervenne' ook 'de Gruyters hysinge' genoemd* (Heemkundetijdschrift Engelbert van Nassau), 77-87.
- Hupperetz, W., 1994:** *Ceramiek uit een beerput van de herberg De Drie Mooren te Breda (1661-1663)*, Amersfoort (Corpus Middeleeuws Aardewerk 9).
- Hurst, J.G., D.S. Neal & H.J.E. van Beuning, 1986:** *Pottery produced and traded in north-west Europe 1350-1650*, Rotterdam (Rotterdam Papers VI).
- Jacobs, E., 1994:** *Archeologisch onderzoek op een binnenterrein achter de percelen Burgwal 95-99 te Haarlem*, Haarlem (Haarlems bodemonderzoek 28), 3-25.
- Jacobs, E., 1995:** *De Rode Gravin. Archeologisch onderzoek op het terrein tussen Gravinnensteeg en de Gedempte Oude Gracht te Haarlem*, Haarlem (Haarlems bodemonderzoek 29), 3-72.
- Jacobs, E., 1997:** *Begijnhof 6/6a: Prehistorische en laatmiddeleeuwse bewoningssporen*, Haarlem (Haarlems bodemonderzoek 31), 39-77.
- Jacobs, E. & M.M.A. Van Veen, 1996:** *Van kerk tot rekenwerk. Laat- en postmiddeleeuwse*

- vondstcomplexen aan het Lange Voorhout, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 3).
- Jacobs, E., D. Olthof & A. Pavlovic, 2000:** *Antoniestraat 6 en 8: potten en putten*, Haarlem (Haarlems bodemonderzoek 34), 3-110.
- Jacobs, E., M. Poldermans & T. van der Zon (red.), 2002:** *Spitten aan het Spaarne. Archeologisch onderzoek onder de Gravinnenhof in Haarlem*, Haarlem.
- Kleij, P., 1996:** Oosterhouts aardewerk, in H. Clevis (red.), *Assembled articles 2. Symposium on medieval and post-medieval ceramics, Antwerpen 25 and 26 January 1995*, Antwerpen/Nijmegen, 101-128.
- Korf, D., 1968:** *Haarlemse majolica- en tegelbakkers*, Haarlem.
- Kottman, J.F.P., 1992a:** *Zeventiende-eeuwse glazen drinkgerei uit het adellijk vrouwenstift van Susteren* (Vormen uit vuur 146), 4-15.
- Kottman, J.F.P., 1992b:** *Glasvondsten uit de beerkelder van Cruydenborgh* (Westerheem 41), 210-226.
- Krauwer, M. & F. Snieder (red.), 1994:** *Nering en vermaak. De opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort*, Utrecht.
- Laleman, M.C., P. Raveschot & R. van de Walle (red.), 1985:** *De Sint-Pietersabdij te Gent. Het rijke leven van zieke monniken Twee afvalputten uit de infirmerie 1600-1780*, Gent (Archeologische monografie nr. 2).
- Matthys, A., 1971:** *Les grèscommuns de bouffoulx et Châtelet (XVIe-XVIIe S.). Catalogue des pièces conservées dans les collections du musée archéologique de Charleroi*, Brussel.
- Ostkamp, S., 1998:** Vleuten, de vondsten, in M. Bijlsma, *Archeologisch onderzoek Vleuten de Meern, Plangebied Veldhuizen. Rijksstraatweg. Veldhuizen A, Amersfoort* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 60).
- Ostkamp, S. e.a., 1998:** *Van gorters, brouwers en een hospitaal. Archeologisch onderzoek aan het Wortelsteegplein*, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie 6).
- Ostkamp, S. (red.), 1999:** *De opgraving van het St. Agnesklooster in Oldenzaal*, Amersfoort (Rapportage archeologische monumentenzorg 50).
- Ostkamp, S., R. Roedema & R. van Wilgen, 2001:** *Gebruikt en gebroken. Archeologisch onderzoek naar drie vondstlocaties in het oostelijk stadsdeel*, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie 10).
- Ostkamp, S., 2002:** *Afval als historische bron* (ADC-info, 2^e kwartaal 2002), 12-23.
- Ostkamp, S., 2003:** *Majolica en faience uit een beerput op het bedrijfsterrein aan het Oost-einde. Een greep uit het assortiment van De Porceleyne Fles (1660-1680)*, Zwolle/Delft (Delfts aardewerk. Geschiedenis van een nationaal product 3) 14-47.
- Oudhof, J.W.M., 2002:** *Archeologie onder de Westflank. Een Markkant project*, Bunschoten (Vestigia rapport 21).
- Reineking von Bock, G., 1986:** *Steinzeug. Kunstgewerbemuseum der Stadt Köln*, Keulen.
- Thijssen, J. (red.), 1991:** *Tot de bodem uitgezocht. Glas en ceramiek uit een beerput van de 'Hof van Batenburg' te Nijmegen 1375-1850*, Nijmegen.
- Tissink, F., 2003:** *Museum Het Rembrandthuis Amsterdam*, Amsterdam/Gent.
- Verhoeven, A.A.A. & O. Brinkemper (red.), 2001:** *Twaalf eeuwen bewoning langs de Linge bij De Stenen Kamer in Kerk-Avezaath*, Amersfoort (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 85).
- Vermeulen, B., 2002:** *Het middeleeuwse tolhuis en de middeleeuwse landweer aan de Snipperlingsdijk te Deventer. Rapportage Archeologie Deventer 10*, Deventer.
- Vreenegoor, E. & J. Kuipers (red.), 1996:** *Vondsten in Veere. Middeleeuwse voorwerpen uit een beerput van het huis 'In den Struys'*, Abcoude/Amersfoort.

Lijst van Afbeeldingen

- Afb. 1 Breda Westflank-Laurentius. Locatie van de vindplaats.
- Afb. 2 Breda Westflank-Laurentius. Overzicht van onderzoeksterrein en opgravingsput.
- Afb. 3 Breda Westflank-Laurentius. Projectie van opgravingsput en sporen op het kadastrale minuutplan (detail) uit 1824.
- Afb. 4 Breda Westflank-Laurentius. Overzicht van sporen en structuren in vlak 1 van de opgravingsput.
- Afb. 5 Breda Westflank-Laurentius. Overzicht van sporen en structuren in vlak 2 van de opgravingsput.
- Afb. 6 Breda Westflank-Laurentius. Zuidprofiel van de opgravingsput met locatie van boringen: opbouw van de ondergrond.
- Afb. 7 Breda Westflank-Laurentius. Muurwerk uit de Nieuwe Tijd blootgelegd aan de Nieuwstraat.
- Afb. 8 Breda Westflank-Laurentius. Huiskelder met trap.
- Afb. 9 Breda Westflank-Laurentius. Resten van een waterput/waterkelder.
- Afb. 10 Breda Westflank-Laurentius. Resten van een beerput.

Bijlage Breda Westflank-Laurentius. Catalogus van het aardewerk uit de beerput (spoor 1019) volgens het Deventersysteem

